

REND ÉS DEVIANCIA

Kollár Dávid

kollaardavid@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.1.103

Absztrakt

Dolgozatomban egyrészt amellet érvelek, hogy a társadalmi-kulturális szféra struktúrájától függ a devianciák megítélése, illetve a legitim rendhez fűződő dinamikája, másrészt ezzel összhangban azt próbálom meg bizonyítani, hogy a devianciák társadalmi-kulturális integrációjának képessége, vagyis a devianciák innovációvá szelídítése az emergens rendszer exaptív kapacitásának függvénye, amely szintén a társadalmi-kulturális rend extrapolációjának eredménye. Elemzéseimhez a társadalmakat két tengely – individuális/kollektív társadalmak, illetve diakron/epizodikus társadalmak – mentén tipizálok és vizsgálom meg ezeknek a deviáns viselkedéshez fűződő viszonyát.

Kulcsszavak

rend, deviancia individuális, kollektív, diakrón, epizodikus, exaptáció

ORDER AND DEVIANCE

Dávid Kollár

Abstract

In my paper, I argue, on the one hand, that the judgment of deviances and its dynamics to the legitimate order depends on the structure of the socio-cultural sphere, and on the other hand, in line with this, I am trying to prove that the ability of social integration of deviances – so the domestication of deviances into innovations – depends on the exaptive capacity of the emergent system which is also the extrapolation of the socio-cultural order. My analysis characterizes societies along two axes – individual/collective and diachronic/episodic – and investigates their relationship to deviant behavior.

Keywords

order, deviance, individual, collective, diachron, episodic, exaptation

REND ÉS DEVIANCIA

Kollár Dávid

A deviancia kifejezés a bevett szóhasználat szerint olyan magatartásformát jelöl, amelynek az a lényege, hogy a deviáns egyén (vagy csoport) a társadalom uralkodó normáit megsértve, azok ellenében cselekszik. Szakirodalmi definíciója szerint a deviancia „az ön- és/vagy közveszélyesnek tartott, a többségi társadalom által elítélt és intézményes reakciót kiváltó, a mindenkori társadalmi normáktól eltérő viselkedés” (Rosta 2007: 44). Etimológiáját tekintve a deviancia kifejezés a latin *deviare*¹ szóból származik, amely elsődlegesen az útról (*via*) való letérést (*de-via*), átvitt értelemben pedig „eltévelyedést” jelent. A deviáns viselkedés minden esetben valamilyen fennálló rendet posztulál (vö.: Durkheim 2003). A deviáns cselekvő viselkedésével letér a kijelölt útról, az általánosan elfogadott, járt utat elhagyja a járatlanért. A fennálló rend mint kijelölt út térben és időben lokalizált, egyben társadalmilag és kulturálisan meghatározott (Appadurai 1996, Durkheim 2004). Ebből következik, hogy a deviáns viselkedés jellemzően társadalmi-kulturális kontextushoz kötött. Abszolút devianciának (Rosta 2007: 38), amely elviekben minden társadalomban deviáns viselkedésnek minősül, a törzsközösség tagjai ellen elkövetett kanalizálatlan erőszakot (gyilkosságot) tekinthetjük², amelyet ma helyesen nem mint devianciát, hanem mint kriminalitást fogunk fel. Ezt leszámítva azonban elviekben minden más deviancia kontextusfüggő, vagyis egy adott társadalmi-kulturális rend függvénye.

Mindezt tovább gondolva, a devianciát olyan exaptációnak³ tekinthetjük (Kollár D.–Kollár J. 2019, Kollár D. 2019b), amelynek során a társadalmi-kulturális rendszerek szelekciós nyomása a cselekvőt a meglévő struktúrák újfajta felhasználására, ezáltal a fennálló rend megsértésére ösztönzi. A deviáns személy vagy csoport materiális vagy immateriális szükségleteit, igényeit, céljait nem képes kielégíteni a rendelkezésére álló legitim (a fennálló rend által meghatározott) eszközök segítségével, ezért olyan eszközöket használ fel vagy hoz létre, amelyek társadalmilag nem vagy még nem legitimek. Ebből következik, hogy a deviancia

---

¹ <https://www.etymonline.com/word/deviant>

² Elviekben univerzális devianciák tekinthető a vérfertőzés is. Érdekes látni, hogy a történelem egyes fejezeteiben miképp írják felül a biológiai kiválogatódás műveleteit a társadalmi és kulturális kiválogatódás mozgásai.

³ Gould és Vrba (1982) Exaptation: A Missing Term in the Science of Form című cikkükben az exaptáció két formáját különítik el. „1. Amikor egy tulajdonság, melyet korábban a természetes szelekció egy adott, partikuláris funkcióra alakított ki, kooptálódik egy új használatra (kooptáció) 2. Amikor egy tulajdonság, amelynek létrejöttéért nem a természetes szelekció felel (nonaptáció), kooptálódik a jelenlegi használatra (kooptáció)” (Gould–Vrba 1982). Általánosan fogalmazva az exaptáció egy materiális vagy immateriális objektum új, korábban nem kódolt felhasználási módját írja le (Kollár D. 2019: 18). Ezzel összhangban a devianciát egy adott struktúra társadalmilag (még) nem legitim felhasználási módjának tekinthetjük.

igen erős rokonságban áll az innovációval (Durkheim 2003, Merton 1980, Acharya 2012, Centivany 2015). Az innovációként elgondolt deviancia legkidogozottabb formában Robert K. Merton anómia elméletében jelenik meg. Merton funkcionalista⁴ megközelítése szerint egy társadalom minden olyan esetben anómiás állapotba kerül, amikor a kulturálisan objektívált célok nem érhetők el intézményileg rögzített eszközökkel (Merton 1980: 338–353). Az anómiás állapot feloldására eltérő stratégiákat alkalmazhatnak az ágensek:

1. Az ágens elfogadja a kulturálisan rögzített célokat és intézményesített eszközöket (Konformizmus).
2. Az ágens elfogadja a kulturálisan rögzített célokat, azonban illegitim eszközöket használ (Újítás).
3. Az ágens elutasítja a kulturálisan rögzített célokat, azonban elfogadja az intézményesített eszközöket (Ritualizmus).
4. Az ágens elutasítja a kulturálisan rögzített célokat és intézményesített eszközöket is (Visszahúzóds).
5. Az ágens a meglévő célokat és eszközöket új értékekre cseréli (Merton 1980: 353–386, 419–448).

1. táblázat

Az egyéni alkalmazkodás módjainak típusai

Az alkalmazkodás módja	Kulturális célok	Intézményes eszközök
Konformizmus	+	+
Újítás	+	–
Ritualizmus	–	+
Visszahúzóds	–	–
Lázadás ⁵	+/-	+/-

Forrás: Merton 1980: 355

A bemutatott Merton-i alapvetésekkel összhangban megállapíthatjuk, hogy az innováció a devianciához hasonlóan olyan exaptáció, amelynek során a társadalmi-kulturális rendszerek szelekciós nyomása (az anómiás állapot)⁶ a cselekvőt a meglévő struktúrák (funkciók) új felhasználására, a fennálló rend megsértésére ösztönzi. Bár a Merton-i keretben az innováció a devianciával egylényegű, mégis fontosnak tartom a lehetséges fogalmi megkülönböztetések további tárgyalását. Analitikus szempontból elsősorban az különbözteti meg az innovációt a devianciától, hogy a szelekciós nyomásra adott innovatív-exaptív válaszok révén az emergens rendszer funkcionális hatékonysága ismétlődő iteráció hatására exponenciálisan növekszik. Ezzel szemben a tisztán deviáns viselkedés adaptációs mechanizmusai az emergens rendszer

⁴ Merton funkcionalista megközelítéséhez lásd még: Terestyéni 2011: 89–93.

⁵ „Ez az ötödik lehetőség bizonyos szempontból világosan elüt az előzőektől. Átmeneti reakciót jelent, amelynek során az egyén megpróbál új célokat és eljárásokat intézményesíteni, hogy azután azokat a társadalom többi tagja elfogadja, Itt tehát olyan erőfeszítésekről van szó, amelynek célja a fennálló kulturális és társadalmi struktúra megváltoztatása, nem pedig e struktúrában belül az erőfeszítés módosítása (Merton 1980, 355).

⁶ A kulturális kiválogatódáshoz lásd: Weber 2007: 578, Hidas 2018: 22, Kollár D. 2019.

regresszusához vezetnek. A gyakorlatban azonban egy adott exaptáció hosszú távú hatásait az emergens rendszerek komplexitása miatt lényegében lehetetlen előre jelezni (Kauffman et al. 2017), vagyis a cselekvés időpillanatában nem tudjuk, hogy az a jövőben devianciává vagy innovációvá válik-e.

A deviancia és innováció másik lehetséges elkülönítése a partikuláris cselekvésre adott társadalmi reakciók nyomán érhető tetten. Míg a deviáns viselkedés társadalmilag elutasított, negatív, elítélt cselekvési formát jelöl, addig az innováció társadalmilag támogatott, pozitív cselekvési módot ír le. Ez az elkülönítés azonban az analitikus tipológiánál is tapasztalt nehézségekkel találja szembe magát. Hiszen, amit ma devianciaként értékelünk, az holnapra könnyen innovációvá magasztosulhat. Saját korukban mind Jézus, mind pedig Kepler munkássága a többség intézményes elutasítását vonta maga után, deviáns cselekvőként bélyegezték meg őket, ma azonban inkább ünnepezték innovátorokként tekintünk rájuk.

A deviancia egy harmadik lehetséges fogalmi megragadását és az innovációtól való elkülönítését teszi lehetővé, ha a történelem folyamán jellemzően devianciának bélyegzett cselekvések szubsztantív jellemzőit szintetizáljuk. A kortól és helytől függetlenül legjellemzőbben devianciának bélyegzett cselekvési formák közé a kanalizálatlan tudatmódosítás, szexualitás és öngyilkosság tartozik. Bár az értékelések határai mindhárom esetben társadalmilag rögzítettek, vagyis helytől és kortól függ, hogy a tudatmódosítás, szexualitás és öngyilkosság⁷ mely formáit tekintjük deviánsnak, azért szubsztantív közös jellemzőket elvi szinten is felfedezhetünk.

A kanalizálatlan cselekvési formák közös jellemzője, hogy az ágens nem valamiféle endogén racionalitás szerint, hanem exogén hatásmechanizmusok eredőjeként cselekszik. A törzsközösségi társadalmak, helyenként orgiasztikus rituáléik (Weber 2007) során gyakran éltek olyan tudatmódosító szerekkel, amelyek kvázi-transzcendens vallási élményeket okoztak számukra, azonban az eksztázis felszításának e módjai a világ kezelésének, a rend újratelésének szent, belső racionalitásuk szerint működő eszközeiként szolgáltak (Durkheim 2004). A szent rítusok eszközeinek profanizálása, jogosulatlan megérintése⁸ a kezdetleges társadalmakban is kategorikusan tiltott, elítélt cselekvési formát jelölt. A deviancia fogalmának legelvidebb megragadási kísérlete szerint azt a magatartásformát tekinthetjük devianciának, amely a módszeres életvitel kritériumait, vagyis a racionális cselekvés⁹ belső lényeg szerkezeit radikálisan sérti. Más szavakkal: a deviancia azt az állandósult viselkedésmódot jelöli, amelynek során a kanalizálatlan eksztázis hatására a személy elveszti endogén kontrollját.¹⁰

Annak ellenére, hogy a deviancia fogalmát az irracionalitással ekvivalenseként kezelni némiképp erőszakot tesz a bevett szóhasználaton, véleményem szerint érdekes elemzési keretet kínálhat a devianciák univerzális vizsgálatához. Ugyanakkor egyrészt elmosza azokat a lényegi különbségeket, amelyeket a deviancia fogalma jelöl, másrészt pedig, bár elgondolható, hogy a módszeres életvitel bizonyos univerzális standardokat követ, azonban a gyakorlatban mégis társadalmilag meghatározott jelenségként tekintünk rá, vagyis elfogadjuk, hogy a legitim célok és eszközök relációja térhez és időhöz kötött.¹¹

⁷ A „szamuráj kultúrában” például a harakiri vagy szepukku kanalizált öngyilkosságnak tekinthető.

⁸ Lásd Durkheim 2004.

⁹ Az eltérő racionalitásokhoz lásd: Weber 1998, Weber 2007.

¹⁰ Eszerint a megközelítés szerint például a romantikus udvarlót endogén kontrollja különbözteti meg a deviáns zaklatótól. Ugyanígy, nem tekinthetjük deviáns cselekvőnek a teljesítményfokozót használó sportolót, vagy a meghatározott alkalmakhoz köthető alkalmi droghasználót sem.

¹¹ Ha valaki ma rituális szepukot követne el Japánban, azt deviáns cselekvőnek bélyegeznénk, hiszen a korábban az azt legitimáló kultúra elvesztette relevancia szerkezetét.

Elemzéseinket véleményem szerint három irányba folytathatjuk:

1. A devianciák leggyakoribb formáinak – szexualitás, tudatmódosítás, öngyilkosság – történeti és társadalmi megítélését elemezhetjük.
2. Megvizsgálhatjuk a „módszeres életvitel” történetileg változó kereteit
3. A devianciát a legitim rend megsértéseként konceptualizáljuk, és elemzéseink során a deviancia és rend dialektikus relációjának történeti alakulását vizsgáljuk meg.

Dolgozatomban a harmadik pont kibontására vállalkozom. Egyrészt amellet érvelek, hogy a társadalmi-kulturális szféra struktúrájától függ a devianciák megítélése, illetve legitim rendhez fűződő dinamikája, másrészt, ezzel összhangban azt próbálom meg bizonyítani, hogy devianciák társadalmi-kulturális integrációjának képessége, vagyis a devianciák innovációvá szelídítése, az emergens rendszer exaptív kapacitásának¹² függvénye, amely szintén a társadalmi-kulturális rend extrapolációjának eredménye.

Elemzéseimhez a társadalmakat két tengely – individuális/kollektív társadalmak, illetve diakron/epizodikus társadalmak – mentén tipizálok és vizsgálom meg ezeknek a deviáns viselkedéshez fűződő viszonyát.

Kollektív/individuális tengely

Elemzéseim első tengelyét a kollektív/individuális társadalmak ideáltípusai feszítik ki. A társadalom szerkezetét ebben a fogalmi keretben a kulturális szféra belső heterogenitásának, illetve differenciáltságának szintjei szerint tipizálok. A kollektív társadalom fogalma olyan ideáltípust jelöl, amelyben az ön- és világtértelemezés, az egyéni és közösségi cselekvések lényegszerkezete egy felülről posztulált „általános rendet”, univerzális ontológiát egységesen követ. Azaz a kollektív társadalmak ontológiai szerkezetének sajátossága, hogy az egyéni és közösségi cselekvések szabályrendszere, a társadalom fő intézményei egy végső univerzális ontológiára hivatkozva épülnek fel (Lyotard 1984, Latour 1993, Kollár J. 2011, Kollár D. 2019b). A kollektív társadalmak univerzális ontológiái az emberi és társadalmi világ olyan konzisztens magyarázatát, szabály- és kategóriarendszerét adják, amely a cselekvések, célok és alapok útjelzőjeként szolgál. Az ideáltipikus univerzális ontológia égisze alatt „a társadalmilag objektivizált értelmi szerkezetek nagymértékben megfelelnek a személyes élettörténet relevanciaszerkezetének. A világszemlélet átfogja a társadalmi szerkezet egészét, s egyidejűleg szorosan kapcsolódik a napi cselekvési rutinokhoz” (Gabriel 1979: 151). Más szavakkal, a kollektív társadalmakban az egyéni és közösségi cselekvések rendjéért egy univerzális ontológia partikuláris implementációi felelnek, melynek fenntartása és újratermelése a társadalom belső struktúrájának, az emberközi és világhoz való összetett és sokrétű viszonyulásoknak a megőrzését szolgálja. Éppen ezért a kollektív társadalmakban a deviáns viselkedés a társadalom teljes lényegszerkezetét, univerzális ontológiáját támadja (Lévy-Bruhl 1922). A deviáns személy nem pusztán egészségét vagy saját morális megváltását teszi kockára, hanem a világ és az azt értelemmel felruházó társadalom általános rendjét sérti meg (Durkheim 2004).

A kollektív társadalmakkal szemben az individuális társadalmak ideáltípusában az egyéni és közösségi cselekvéseket, világ- és önértelmezéseket sokkal nagyobb heterogenitás jellemzi. Ezekben a társadalmakban a tények és az értékek világát összekapcsoló szent szimbólumrendszerek, közösségi rítusok, kollektív mítoszok univerzális ontológiája nem érvényes többé (Kollár J. 2011). Ami maradt: egymással nem kompatibilis érték- és ontológiatörme-

¹² A társadalmak exaptív kapacitása, az egyes individuális elhajlások (exaptációk) társadalmi integrációjának fokát jelöli.

lékek, amelyeket az egyéneknek és közösségeknek saját maguknak kell értelemmel teli aggregátumokká rendszerezniük. Hiszen az individuális társadalmak egyik legfőbb sajátossága, hogy nincs egy olyan univerzális ontológia, amely a világ egyetlen adekvát leírására igényt tarthatna. Az univerzális ontológia mint átfogó (külső) referenciapont megszűnése az egymással versengő racionalitás- (Weber 2007), kánon- (MacIntyre 1999) és értéktöredékek (Nietzsche 1997, Heidegger 2006) felszabadulását eredményezi. A kollektív társadalmak univerzális ontológiáival szemben, melyben a világ tapasztalása és leírása egyetlen nagy szótárt (Rorty 1994) és szabályrendszert követ, az individuális társadalmak tapasztalatai önreferenciálissá válnak (Miskolczi–Kollár D. 2018). Az individuális társadalmak ontológiai szerkezetét az egymással versengő egyedi ontológiák valósága írja le, melynek textusában a világ bármiféle fogalmi megragadása tematizálható.

Ebben a világban az univerzális morált a partikuláris erkölcs váltja fel. Az önmegvalósítás érvelésre nem alkalmas szótárait az igazságosságnak a hatalmi viszonyoktól sem mentes konszenzusait rendszerező gyűjteménye keretezi. Az elhajlások, deviációk nem a társadalmi rend teljes lényegszerkezetét támadják, hanem az egyes sajátszerű racionalitások belső műveleteit sértik. Éppen ezért az önmegvalósítás szótárát az eltérő racionalitások metszetében bővítő, partikuláris morált fogyasztó egyén nem csupán beismeri, hogy morális cselekvései megkérdőjelezhetők, hanem ezt a belátást strukturáló elvként használja morális cselekvései során.

Diakron/epizodikus tengely

Galen Strawson *A narrativitás ellen* című dolgozatát kiterjesztve, megkülönböztethetjük egymástól a diakron és az epizodikus szerkezettel rendelkező társadalmakat. Strawson diakronikusnak (történetinek) nevezi az öntapasztalásnak azt a módját, amelyben a szubjektum „énként úgy képzei el magát, mint aki volt a (távolabbi) múltban és lesz a (távolabbi) jövőben” (Strawson 2008: 191). Ezzel szemben az epizodikus öntapasztalással rendelkező személy „nem úgy képzei el magát, mint aki volt a (távolabbi) múltban és lesz a (távolabbi) jövőben” (uo.).

Amennyiben a fenti felosztást társadalmak tipizálásához alkalmazzuk (Kollár D.–Kollár J. 2017), arra jutunk, hogy diakronikus társadalomról akkor beszélhetünk, ha annak múltbéli állapotai lineárisan határozzák meg jelen öntapasztalását, intézményeit és morális rendjét; epizodikus társadalomról pedig akkor, ha a közösség múltbéli állapotai nem határozzák meg lineárisan ezeket. Tehát míg a diakronikus társadalmakban a múltbéli események határozzák meg azt a beszédmódot és fogalmi apparátust, amelynek segítségével a társadalom önmagára reflektál, addig az epizodikus társadalmak számára a múltbéli állapotok nem relevánsak a jelenlegi állapotok értelmezéséhez. Vagyis míg a diakron társadalmakban a rend legitimitása a múltból lineárisan tart a jelen felé, addig az epizodikus társadalom rendjét mindig a jelen valósága konstituálja.

A történelem áramlásának végnélküli adathalmaza a jelen epizódjainak aggregátumaiban válik értelmes renddé. Éppen ezért az epizodikus társadalmak hajtóerejét a jelenlét folyamatos esztétizálása adja. Más szavakkal: a diakron társadalom sajátossága, hogy a távolabbi múltat oksági erővel ruhazza fel, a jelenségeket pedig lineárisan építkező történetként kezeli. Ezzel szemben az epizodikus társadalmak számára, ahol a múltbéli sikerek és kudarcok azon nyomban a számítógép memóriájába kerülnek (Castells 2005), a múlt és a jövő határai nyitottak, képlékenyen alakíthatók. Míg a diakron társadalmak célja a közösség történetének pontos rekonstrukciója és megőrzése, addig az epizodikus társadalmak számára a közösség története a kreatív félreolvasás (Télffy 2019) lehetőségét kínálja fel.

Mivel a diakron társadalmi rend legitimitása a múltban gyökerezik, és mind az egyének, mind pedig a közösségek identitását konzisztens regényes történetként kezeli, ezért az egyes elhajlásokat, deviációkat a társadalom intézményei a történetileg kimunkált rend kategorikus

megsértéseként kezelik. Ezzel szemben az epizodikus társadalmak polgárai „újra-és-újra kezdődő” életük egyes partikuláris epizódjaira reagálnak morálisan, ami sem a múlt, sem pedig a jövő felé nem fejez ki szükségyszerűséget.

Kollektív-epizodikus társadalom

A kollektív-epizodikus társadalmak ideáltipikus példáját a történelem előtti csoportosulások jelentik. Bár a személyek cselekvéseiket jellemzően kollektíve végezték, és tudati állapotokra, kollektív reprezentációikra a magas szintű homogenitás volt jellemző, a csoport öntapasztalását azonban nem vagy csak nagyon kis mértékben határozhatta meg a csoport története. Ezekben a kezdetleges társulásokban a közösség értelmi szerkezetei még nem szilárdultak objektívvá, internalizálható társadalmi renddé, a törzs tagjai csak életük egyes epizódjaira reagáltak, éppen ezért ezekben a szomszédságokban lényegében még nem beszélhetünk devianciákról.

Kollektív-diakron társadalom

A „kollektív-diakronikus” társadalmak ideáltipikus példája a törzsi társadalom, a durkheimi kollektív tudat tankönyvi szintere, ahol a társadalmilag meghatározott értelmi szerkezetek ekvivalensek az egyéni élettörténet lényeg-szerkezetével. Ezekben a társadalmakban az univerzális ontológia (a vallás) átfogja a társadalom egészét és meghatározza az egyes partikuláris cselekvéseket is (Lévy-Bruhl 1922, Durkheim 2004). A társadalmak kezdetleges intézményeinek legitimitását a törzs történetének rituális újratermelése jelentette (Appadurai 1996). A vallásilag orientált világ szerkezetének legfőbb sajátossága, hogy a társadalom intézményeit és a morált egy a világ teljes értelem-szerkezetét magába foglaló rend tartja fenn (Weber 2007). Az egyes egyének elhajlásai, deviációi éppen ezért a társadalom általános rendjét sértik. A világ rendje elleni vétség a törzs egészének életét támadja meg. A társadalom merev, az egész életvilágot átfogó struktúrája miatt a közösség exaptív, az egyéni devianciákat integráló kapacitása alacsony. Ezt a leírást azonban némileg árnyalva, fontos megjegyezni, hogy a törzsi társadalmak narratív szerkezete egyes esetekben radikális flexibilitást mutathatott. Az életvilág drasztikus átalakulása – például egy szomszédság eltűnése – a törzs eredettörténetének átfogalmazását vonhatta maga után (Lévy-Bruhl 1922).

Radikális változást a kollektív-diakron társadalmak individualizációs tendenciái eredményeztek. A mindent átfogó univerzális racionalitás mellé – és mindinkább helyébe – a saját belső logikája szerint működő racionalitások sokfélesége került (Weber 2007). Bár a tudomány, a művészet és a szexualitás szférái a vallási szféra külső referenciapontjain keresztül implementálták saját belső műveleteiket, a szférák közötti feszültségek a lehetséges vonzások és választások terének kiterjedését eredményezték. Az egyéni és közösségi cselekvések határait, illetve a társadalom intézményeit továbbra is a vallás univerzális ontológiája legitimálta, azonban a kijelölt mozgástér határain belül a szférák szabadon szerkeszthetővé váltak. A keresztény morál sajátossága, hogy egy olyan kihirdetett univerzális erkölcs megfogalmazására törekszik, amely a racionalitások sokféleségét mintegy felülről fogja át (Hidas 2018). Az elhajlás, a deviancia ebben a kontextusban kettős pályán mozog. Egyrészt az univerzális rend kategorikus megsértése, a törzsközösségi társadalmak tisztán kollektív moráljához hasonlóan, a világ általános rendjének felborítását vonja maga után. A kihirdetett rendtől való eltérés a deviancia klasszikus definícióihoz illeszkedve a többségi társadalom ítéletét és intézményes retorziót vont maga után. Ezzel összhangban a szent rend exaptív kapacitása, vagyis a deviációk társadalmi integrációjának foka talán még a törzsközösségi társadalmakénál is alacsonyabb, viszont a sajátos racionalitásuk szerint működő szférák exaptív kapacitása szignifikánsan növekedett, és minden olyan eltérés legitimizálható vált, amely nem sérti a szent rend határait.

A deviáns viselkedések elvi megítélése a kollektív-diakron társadalmakban

Bár a kollektív-diakron társadalmak ideáltípusaként a törzsközösségi társadalmakat jelöltük meg, a nyugati világ számára a kereszténység eszmerendszere és dogmatikája a legmeghatározóbb. A nyugati civilizációkban meghonosodó kollektív-diakron társadalmak a kereszténység univerzális ontológiája alatt konstituáltak a világhoz való összetett viszonyulásukat. A kereszténység elvi alapjainak megragadásához jó kiindulópontot jelent Szent Ágoston filozófiája. Az ágostoni program középpontjában Isten és a Lélek kérdése áll (Szent Ágoston 1986). Axiomatikus kijelentése szerint mindkettő immateriális, testetlen szövet és megragadásuk csak szellemileg lehetséges. Arisztotelészhez hasonlóan úgy véli, hogy az emberi élet legfőbb célja a boldogságra való törekvés, melynek elérése szerinte csak „Isten élvezetében” (Deo frui) lehetséges, hiszen ez az egyetlen olyan „aktus”, amely valóban öncéllá válhat, vagyis önmagáért szeretnénk megragadni (Ágoston 1986). Ágoston szerint Istentől kívül minden más használandó, nem pedig élvezendő dolog, és pusztán azt a célt szolgálja, hogy Isten élvezetét elősegítse. Éppen ezért a boldog élet feltétele, hogy az ember az időbeli dolgok helyett az örökkévaló felé forduljon (Ágoston 1986). Az ágostoni program tehát módszeres életvezetésre, az ösztönök és a vágyak megzabolázásra szólít fel, hiszen minden partikuláris cselekvésnek a szent célt, Isten élvezetét kell szolgálnia. Az „érdek nélkül tetsző” művészet, tudomány, erotika szférái saját öncéllá váló kvázi-transzcendens, a vallás instrumentális racionalitását sértő élményeikkel eltérítenek az Istenhez vezető úttól. Más szavakkal: a keresztény morál és dogmatika elvi szinten azért tiltja a nem legitim eksztatikus élményeket, mert azok eltérítenek az Istenhez tartó módszeres, racionális életvezetés pályájától. A vázolt diagnózis legtisztább formában „az élet legnagyobb irracionális hatalmának”, a nemiség és a szerelem szférájának Bibliai megítélésében érhető tetten (Weber 2007: 222). A józan gyermeknemzéstől elforduló, a „teremtényt istenítő” erotika eltérít Istentől. „Mert a test szerint valók a test dolgaira gondolnak; a Lélek szerint valók pedig a Lélek dolgaira” (Róma 8:3). A test szellem feletti győzelmének egyik legtisztább formája a szexualitás öncéllá váló „habzsolása, a paráznaság bűne, amelyben az ember Isten helyett a testi örömök transzcendenciája felé fordul. A paráznák bibliai megítélése a tolvajokhoz, a részegesekhez, a gyilkosokhoz, a gyávákhoz, a bálványimádókhoz, a telhetetlenekhez hasonló¹³. Nem meglepő, hogy a homoszexualitás is hasonló megítélés alá esik, hiszen nem válhat a józan gyermeknemzés Istennek tetsző racionális terepévé. Az öngyilkosság, bár „bibliailag” tételesen nem listázott bűn, elvi alapjai – az Isten szeretetéből való teremtényt istenítő elfordulás – a korábbiakkal egylényegűvé teszik.¹⁴ A vázolt devianciák közös vonása, hogy mind az Istenhez vezető módszeres életvezetés kritériumait sértik, Isten szeretete helyett az embert vagy más világi objektumokat fetiszizálnak.

¹³ „Avagy nem tudjátok-é, hogy igazságtalanok nem örökölhettek Istennek országát? Ne tévelyegjétek; se paráznák, se bálványimádók, se házasságtörők, se pulyák, se férfiszéplősítők. Se lopók, se telhetetlenek, se részegesek, se szidalmazók, se ragadozók nem örökölhettek Isten országát. Az eledelek a hasnak és a has az eledeleknek rendeltetett. Az Isten pedig mind ezt, mind amazokat eltörli. A test azonban nem a paráznaságnak rendeltetett, hanem az Úrnak, és az Úr a testnek.” (1 Korintusz 6:9, 10, 13) 8. „A gyáváknak pedig és hitetleneknek, és utálatosoknak és gyilkosoknak, és paráznáknak és bűbajosoknak és bálványimádóknak és minden hazugoknak, azoknak része a tűzzel és kénkövel égő tóban lesz, ami a második halál.” (Jelenések 21:8)

¹⁴ „Vagy nem tudjátok, hogy testetek, amit Istentől kaptatok, a bennetek levő Szentlélek temploma, és ezért nem a magatokéi vagytok? Mert áron vétettetek meg: dicsőítsétek tehát Istent testetekben.” (1 Korintus 6,19–20)

Individuális–diakron társadalom

Az „individuális–diakronikus” társadalmak ideáltipikus példája az ipari társadalom, amelyben a modernizáció strukturái a kollektív identitás felbomlását, az univerzális ontológiák eltűnését, az életvilág differenciálódását eredményezik (Habermas 2011). A vallási, nemzeti kötelekektől elszakadva az individuum saját történetének főhőse és írójává válik (Pléh 2015). A társadalmi lét középpontjába az individuum lineárisan felépített élettörténete kerül. A sokféle racionalitás metszetében élő egyén saját morális történetének aktív alakítójává válik, akinek pusztán az intézményesült és a moráltól elszakadt rend minimumait kell kielégítenie. Az individuális–diakron társadalmak az egyéneket olyan kauzális rendszerként kezelik, amelyek múltbéli állapotai meghatározzák a jelen, illetve jövőbeli állapotait is. Bár az abszolút morál intézményes jogga szelidülése a legitimizálható elhajlások eseményterét radikálisan kiszélesítette, az egyéni élettörténet lényegszerkezete a deviáns múltat okságilag releváns motívumként határozza meg. Ez egyrészt az élethosszig tartó stigmatizáció lehetséges valóságában, a másrészt pedig az ember oksági szerkezete – például morfológiai jellemzői – nyomán predesztinált jövőjén keresztül ragadható meg. Ezzel szemben azonban eltérő tendenciákat mélyít el a devianciák megítélésének növekvő relativisztikussága, illetve a társadalom exaptív kapacitásának szignifikáns növekedése is.

A deviáns viselkedések elvi megítélése az individuális–diakron társadalmakban

A kollektív–diakron társadalmak elvi mintázataival szemben az individuális–diakron társadalmak kettős pályát mélyítenek el a devianciák megítélése során. Az ipari társadalom „varázstanodott” Isten nélküli keretrendszerében a módszeres életvitel kritériumai a munka világába tevődtek át. Ebben a szférában racionálisnak és módszeresnek kell lennem, a cél a teljesítmény és a profit maximalizálása. Munkám során explicit algoritmusokat kell követnem, amelyek implementációja kizárja az oda nem illő műveleteket. A racionálisan szervezett ipar az emberre, mint instrumentális cselekvőre tekint, aki munkája során nem élhet olyan eszközökkel – például tudatmódosító szerekkel, szexuális vágyakkal –, amelyek az előre kijelölt algoritmus implementálásakor a műveleti határokat sértik (Adorno–Horkheimer 2011, Foucault 1999). A kvázi–transzcendens élmények: a szexualitás, a tudatmódosítás, a fogyasztás, más szóval a világi dolgok fetiszizálásnak mintázatai, amelyekre Isten halálát követően az emberek legitim módon igényt tarthatnak, a magánélet szférájába kerültek át (Kippenberg 2009). Ebben a keretrendszerben a módszeres életvitel mintázatai a szent szférától elszakadva a munka, a kvázi–transzcendencia megélése pedig az ember privát szférájának foglalatába csiszolódtak. „A négy fal közt azt csinálsz, amit akarsz!”, „Házi nyúlra nem lövünk!” – szólnak a fordista szlogenek. Ezzel összhangban teljeseedik ki a devianciák megítélésnek kettős természete. A tudatmódosítás, a szexuális vágyak, a kapzsiság, az öngyilkosság az ipar számára kategorikus bűnök, amelyek a termelés hatékonyságát és a profit maximalizálását veszélyeztetik. A magánélet szférájában azonban nincs többé olyan megfigyelő, aki életünk partikuláris epizódjait listázná, a négy fal közt mindent megtehetek, ami nem sérti mások testi épségét.

Individuális–epizodikus társadalom

Az individuális–epizodikus társadalmak ideáltipikus példája az információs társadalom, amelynek egyik legfőbb jellemzője az individuumok magas fokú heterogenitása és az élettörténet epizodikus jellege. Míg a diakron jellegű társadalmak esetén megfigyelhető volt, hogy bizonyos algoritmusok, kompetenciák, stigmák, morális értékítéletek végigkísérik az egyén életútját, az individuális–epizodikus társadalmakban a kreatív destrukció kultúrájában, a sze-

mélyek és közösségek identitása az „ember nélküli tulajdonságokból” (Kollár D.–Kollár J. 2017, Kollár 2019c), egyedi ontológiák folyamatos lehorgonyzásán, termelésén, tematizálásán és újra-termelésén keresztül épül fel (Kollár D.–Kollár J. 2019). Az individuális-epizodikus társadalmak polgárai az önmegvalósítás szótárának használata és bővítése során nem általános morális törvényeket követnek, hanem életük partikuláris epizódjaira reagálnak erkölcsileg. Ebben a kontextusban az egyetlen elfogadott általános ontológiai tétel, hogy minden tematizálható, kivéve azt, hogy minden tematizálható. Éppen ezért az individuális-epizodikus társadalmakban minden legitimizálható, ami nem sérti a társadalom tagjainak kooperációját, a kommunikatív aktusok szabadságát. Az elhajlások, deviációk megítélése és a rájuk adott társadalmi, intézményi reakciók elfogadják a racionalitások sokféleségét, és csak azokat a devianciákat büntetik, amelyek a személyek közötti alapvető létfeltételeket akadályozzák. Ezzel összhangban az individuális-epizodikus társadalmak exaptív kapacitása kiemelkedően magas, a társadalom intézményei be és felismerik, illetve önmaguk megszervezése során strukturáló elvként használják annak belátást, hogy a tegnap devianciái holnapra könnyen innovációvá szelídülhetnek.

A deviáns viselkedések elvi megítélése az individuális-epizodikus társadalmakban

A paradigmaticus információs társadalom devianciákhoz fűződő elvi viszonyulásai az ipari társadalom kapcsán megragadott mintázatokkal ellentétes motívumokat mélyítenek el. A kreatív destrukció kultúrájában, a hálózatokká szelídült hierarchiák korában (Castells 2006) a gazdasági siker hajtóerejét az egyén kreatív kapacitásának kiaknázása jelenti. Szemben a panoptikusan szervezett ipari társadalommal (Foucault 1990), ahol az egyén feladata az előre kidolgozott algoritmusok implementálása, a kreatív gazdaságban az individuum identitásához szervesen kötődő endogén mintázatok adaptív és exaptív felhasználása felel a gazdasági sikerért (Kollár D.–Kollár J. 2019). Éppen ezért az individuális-epizodikus társadalmakban a munka és a magánélet szféráját radikálisan elzáró határ lebomlani látszik. A munka a magánélet, a magánélet pedig a munka szférájába nyúlik át. Az eltérések, a deviációk kanalizált integrációja az egyén adaptív és exaptív kapacitásának forrásává válik. Bár ezeket a mintázatokot egyesek úgy értelmezik, hogy a kapitalizmus utolsó kritikáját, a kreativitást is a saját oldalára állította (Boltanski 2007), a valóságban ezek a motívumok az ipari társadalomban meghasadt ember egységesülésének potenciálját rejtik magukban. Bár a munka világa továbbra is megkövetel bizonyos standardokat, azonban ezek nem explicit algoritmusok, hanem olyan heurisztikák, amelyek bizonyos minőségi és mennyiségi követelményeket és a specialisták közti kooperációt segítik elő (Kollár 2019, Kollár D. 2019b).

Végszó helyett

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy két tengely mentén (individuális/kollektív, diakrón/epizodikus) modellezem a világtörténelem nagy társadalmi paradigmáit és ezek devianciákhoz fűződő viszonyát. Mint minden ideáltípust képző vállalkozásnak ennek is elengedhetetlen eszköze a vizsgált jelenségek redukciója. A valóságban persze az egyes társadalomtípusok Róma archeológiájához hasonlóan rétegződnek egymásba. Az elromosodott maradványokhoz hasonlóan, amelyek „beleszervesültek az újabb alakzatokba” (Hidas 2018, 158), a későbbi társadalmi formációk mélyén is zárványként élnek tovább a korábbi szerveződések lenyomatai. Felvethető például, hogy az információs társadalom uralkodó politikai ideológiája szívesen kölcsönöz ipari korszakos kliséket és devianciaként bélyegzi meg az információs társadalom normatív törekvéseit. Az ipari társadalmak mélyrétegeiben pedig egy „tör-

vényhozó falu” büntető mechanizmusai aktualizálódhatnak.¹⁵ A szétfejtetlenül egymásba épülő társadalmi formációk komplexitásának növekedése a devianciák elvi megítélését is egyre tagoltabbá és egyre árnyaltabbá teszi. Az egymásba ékelődő archetípusok között meghúzódo zárványoknak és lenyomatoknak a felderítése pedig kutatásokat igényel.

IRODALOM

- Acharya, Parul – Taylor, Regina (2012) *Innovative Deviance: An Investigation of the Relationships between Social Control, Creativity and Innovation in Organizations*. *Academy of Business Research Journal*, Vol. 1, 2012.
Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2519799>
- Appadurai, Arjun (1996) *The Production of locality*. In: Appadurai (1996) *Modernity at Large*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve (2007) *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso Books.
- Centivany, Alissa (2015) *Innovative Deviance: A Theoretical Framework Emerging at the Intersection of Copyright Law and Technological Change*. In: *iConference 2015 Proceedings*.
- Castells, Manuel (2005) *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat–Infonia.
- Durkheim, Emil (2003) *Az öngyilkosság*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Durkheim, Emil (2004) *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L’Hartman Kiadó.
- EU (2011) *Crime and deviance in the EU*. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Foucault, Michel (1990) *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Foucault, Michel (1999) *A szexualitás története*. Budapest, Európa Kiadó.
- Gabriel, Karl (1979) *Analysen der Organisationsgesellschaft*. Campus Forschung 97. Campus Verlag, Frankfurt/Main.
- Gould Jay, Stephen – Vrba, S. Elisabeth (1982) *Exaptation: A Missing Term in the Science of Form*. *Paleobiology*, Volume 8, Issue 1 (Winter) 4–15.
<https://doi.org/10.1017/S0094837300004310>
- Hidas, Zoltán (2018) *Törékeny értelemvilágaink – A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Heidegger, Martin (2006) *Rejtekek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kippenberg, Hans G. (2009) *Max Weber: Religion and Modernization*. In: Clark P. B. (2009ed.) *Oxford Handbook of Sociology of Religion*. Oxford University Press.
- Kollár, Dávid (2017) *Értékrendszer az információs társadalomban*. In: Füstös László – Tárnok Orsolya (2017szerk.) *A változó értékrendszer 2017/1*. BCE Számítástudományi Tanszék – TEAM Társadalmi Elemzések Alkalmazott Műhelye.
<http://team.gkar.uni-corvinus.hu/node/159>

¹⁵ Köszönettel tartozom az 1. anonim bírálómnak a gondolatébresztő felvetésekért.

- Kollár Dávid (2019a) Rival Patterns of Standardization: Authenticity and Algorithmization in the Age of Globalization. *Culture and Society. Journal of Social Research*, Vol. 11, No.2. <https://doi.org/10.7220/2335-8777.10.2.5>
- Kollár, Dávid (2019b) *A szabadság rendje és a rend szabadsága*. Szeged, Társadalmi Reflexió Intézet.
- Kollár, Dávid (2019c) Kauzalitások nélküli társadalom. PPKE BTK – OTDK Dolgozat.
- Kollár, Dávid – Kollár, József (2017) Tulajdonságok nélküli társadalom. *Jel-kép* 2017/3. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2017.3.37>
- Kollár, Dávid – Kollár, József (2020) The Information Society and The Rise of Exaptive. *Dialogue and Universalism* (Academic Journal of the International Society for Universal Dialogue, ISUD), 2020. No.1. 67–84. <https://doi.org/10.5840/du20203015>
- Kollár, József (2019) Exaptív abdukció mint a re-ontologizáció lehetséges eszköze. *Kultúra-tudományi Szemle*, 1. évf. 2–3. 56–71.
- Latour, Bruno (1993) *We have never been modern*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Lévy-Bruhl, Lucien (1922) *Primitive mentality*. Routledge.
- Lytard, Jean-Francois (1984) *The postmodern condition: A report on knowledge*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- MacIntyre, Alasdair (1999) *Az erény nyomában*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Merton, K. Robert (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Miskolczi, Bernadett – Kollár, Dávid (2018) Személyre szabott isten – Vallás és modernizáció. In: Füstös, László – Tárnok, Orsolya (2018szerk) *Változó értékrendszer 2018/1*. BCE Számítástudományi Tanszék – TEAM Társadalmi Elemzések Alkalmazott Műhelye.
- Nietzsche, Friedrich (1997) *A vidám tudomány*. Holnap, Budapest Kiadó.
- Pléh, Csaba (2015) A szelf vizsgálatának két történeti mintája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 59: (3) 73–102.
- Rorty, Richard (1994) *Esetlegesség, irónia, szolidaritás*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Rosta, Andrea (2007) *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, Loisir Kiadó.
- Strawson, Galen (2008) Against narrativity. In: Strawson, G. (2008) *Real Materialism and Other Essays*. Oxford, Oxford University Press. 189–207. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199267422.003.0008>
- Szent Ágoston (1986) *Fiatalkori párbeszéd*. (Ford. Sarbak Gábor, Ladocsai Gáspár, Vanyó László, Hegyi Fábián) Budapest, Szent István Társulat.
- Terestyéni, Tamás (2011) *Kompország a Nyugat iskolájában. A társadalmak szerveződéséről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Weber, Max (2007) *A világvallások gazdasági etikája*. Budapest, Gondolat Kiadó.